

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. Вступ. Лексикологія

Лекційний матеріал

Тема 1. Вступ

1. Українська мова серед інших слов'янських мов, її походження, розвиток.
2. Українська літературна мова як унормована форма загальнонародної мови української нації.
3. Поняття мовної норми, її соціальне значення.
4. Основні стилі та колоритно-стильові різновиди писемної та усної форм сучасної української літературної мови.

Усі слов'янські мови мають спільне джерело походження – праслов'янську (спільнослов'янську) основу, що сформувалась на основі праіндоєвропейської мови, існувала у вигляді слов'янських племінних мов (III тисячоліття до н.е. – VI ст. н.е.), на основі яких у подальшому сформувалися окремі слов'янські мови. Цим пояснюється наявність до 2 тис. спільних слів (коренів), збереження основних закономірностей у фонетиці, граматиці усіх слов'янських мов.

Ще в V столітті праслов'янський мовний простір втрачає єдність, утворилися східно- та західнослов'янські діалекти (на яких розмовляли відповідно анти й венеди), у II пол. VI ст. відокремилися також південні слов'яни (склавини).

Упродовж VII-IX століть у мові східних слов'ян відбулося чимало змін, що відрізняли її від західних і південних слов'ян. У той період сформувалися галицько-подільське та києво-поліське наріччя, які лягли в основу української мови. Вона стала спадкоємицею мов тих слов'янських племен, що населяли територію сучасної України – полян, древлян, сіверян, тиверців, уличів.

Розглядаючи походження української мови, треба розмежовувати два питання: поява живої, народної української мови і виникнення української літературної мови. Безперечно, живій, народній мові, якою спілкувалися предки українців (протоукраїнці), котрі в різний час називалася антами, русами (русичами), і яка не могла бути такою, як нині, кілька тисяч літ (деякі вчені ведуть відлік від V ст.)

Русичі, предки українців, використовували розмовну давньоруську мову. Тобто київські князі (з IX ст.) говорили уже українською мовою.

В основу білоруської та російської мов лягла мова русичів, які колонізували землі балтів, фінів, тюрків, змішалися з етносом, що був носієм відповідних мов. Там вони ширили не розмовну давньоруську мову, а мову священних християнських книг – старослов'янську, що сформувалася на основі староболгарської. Саме тому в російській мові так багато старослов'янських рис. На колонізованих землях формувалися російська та білоруська мови, у метрополії, на півдні – українська розмовна мова.

За Київської Русі і певний час після її розпаду мова була двох типів:

- 1) давньоруська, що склалася на основі розмовної мови давньоруських племен;
- 2) церковнослов'янська (староболгарська), яка поширилася після прийняття християнства (населення нею не розмовляло).

У сучасному розумінні назва "Україна" з'явилася в XII ст. ("Іпатіївський літопис"). Писемну традицію українська мова справді веде з часів Київської Русі, однак наша мова не творилася на основі давньоруської. Три східнослов'янські мови розвивалися з трьох давньоруських наріч (південного, східного та західного).

З II пол. XIII ст. на основі розмовної мови формується писемно-літературна мова – староукраїнська, яка основою мала церковнослов'янську, але містила елементи живої мови народних мас. Це була мова державних документів, світського листування, релігійних книг, науки, художньої літератури, літописів. Староукраїнська мова була державною не тільки в Україні, а й у Литві та Молдові. Київсько-українську книжну мову використовували і в Росії в петрівську та післяпетрівську епохи, змінюючи вимовляння окремих звуків і слів, на зразок *Володимир – Владимир, нѣмая – немая, дѣдъ – дед*.

У різних місцевостях України в розмовній мові народу були свої відмінності в лексиці, граматиці, вимові. Так сформувалися територіальні різновиди усного мовлення – діалекти: північний, південно-західний, південно-східний. Наприкінці XVIII і на початку XIX століть на основі південно-східного діалекту, а саме його полтавсько-київського відгалуження виникла нова (сучасна) літературна мова на живому народному ґрунті. Мовою свого народу на повний голос заговорив І. Котляревський ("Енеїда", "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник"), якого називають зачинателем нової (сучасної) української літературної мови.

Завершив процес становлення нової української літературної мови на основі середньонаддніпрянських говорів геніальний поет Тарас Шевченко. Він синтезував усе найкраще з книжних традицій давньої мови, запозичень, з усної народної творчості та живого мовлення, поповнив словниковий склад, розвинув синтаксис, удосконалив фонетику і граматику, відкривши цим можливості для задоволення потреб спілкування українською мовою в різних сферах життя, вивівши її на світову арену. Тараса Шевченка вважають основоположником сучасної української літературної мови. Отже, сучасна українська літературна мова в широкому розумінні – це мова від часів Котляревського-Шевченка до наших днів; у вузькому розумінні сучасною (новою) є українська мова, яку вживають три останні покоління мовців, тобто мова II пол. XX – початку XXI ст.

XIX і XX століття – тяжкі часи гласних і негласних заборон, репресій, утисків української мови.

1863 р. вийшов "Валуєвський циркуляр" (закон) – про заборону друкувати українською мовою наукових, релігійних праць у Російській імперії.

1876 р. з'явився таємний Емський акт (указ) (видав Олександр II у німецькомц містечку Емс) – про заборону друку українською мовою книг, текстів під нотами, заборонялися також сценічні вистави українською мовою.

З XIX ст. відомі великодержавні, шовіністичні теорії російських учених про походження і розвиток української мови:

– "погодінська теорія" (висловив російський історик М. Погодін): Київська Русь – прабатьківщина лише великоросів, а українці з'явилися в Центральній Україні після татаро-монгольської навали;

– теорія П. Лавровського – О. Соболевського (російські історик і мовознавець): із східнослов'янських мов тільки російська мова є самостійною і давньою, а українці утворилися пізніше на Прикарпатті, а їх мова – це діалект російської мови.

Ці теорії базувалися на твердженнях інших росіян: ще М. Ломоносов називав українську мову діалектом російської; М. Карамзін – "варварским языком"; зверхньо до української мови ставився і О. Белінський, який писав: "Мы, москали, немного горды, а еще более того ленивы, чтобы принуждать себя к пониманию красот малороссийского наречия".

У радянський час існувала теорія "спільної колиски трьох братніх народів" – Київської Русі – і їх спільної праруської мови, а українська мова нібито з'явилась у XIV ст., коли розпалась праруська мовна єдність.

1989 р. був ухвалений закон про надання українській мові статусу державної, що згодом було закріплено й у Конституції 1996 р. У тому ж році в Римі засновано Міжнародну асоціацію українців (МАУ), проведено кілька конгресів з 1990 р. Курс української мови та літератури читається у навчальних закладах США, Канади, Франції, Польщі, Чехії, Словаччини, бо це країни, куди в різні часи емігрували українці (еміграції шлюбні, політичні, трудові). Сьогодні світове українство – явище історичне, політичне, соціальне, культурне і загальнонаціональне. Українська мова – одна з робочих мов ООН. В Україні вона – державна і мова міжнаціонального спілкування.

За останні роки активізувалося вивчення української мови в різних країнах світу, в т. ч. в тих, де раніше цього не було, зокрема в Китаї, Японії, Казахстані, Молдові, Прибалтиці.

Лексична система, граматики і правопис української мови звільняються від нашарувань умисної русифікації (перевидано правопис, орфографічні словники, видаються граматики).

За рахунок запозичень з англійської, німецької, французької мов інтенсивно збагачується українська термінологія.

Розширюють свої значення деякі політичні терміни (*націоналіст, бандерівець, революція* та ін.).

Продовжується зближення територіальних діалектів з літературною мовою, слів із різних сфер (*перемовини, перегони*).

Тема 2. Сучасна українська мова, форми та умови її функціонування

5. Українська літературна мова як унормована форма загальнонародної мови української нації.
6. Поняття мовної норми, її соціальне значення.
7. Основні стилі та колоритно-стильові різновиди писемної та усної форм сучасної української літературної мови.

Українська національна мова являє собою історично складену мовну спільність, що об'єднує всю сукупність мовних засобів українського народу, в т.ч. діалекти, професійну, розмовну мову. Вищою формою української національної мови є літературна мова. Вона розвинулась на основі писемної форми загальнонародної мови в процесі історичного розвитку.

Загальнонародна мова – це сукупність усіх слів, граматичних форм, особливостей вимови людей, що розмовляють українською мовою як рідною.

Літературна мова – це унормована, оброблена майстрами слова форма загальнонародної мови, яка в усному й писемному різновидах обслуговує всі сфери суспільного й культурного життя українського народу.

Ознаки літературної мови: унормованість (основна), наддіалектна форма існування, поліфункціональність, стилістична диференціація.

Завдяки унормованості українська літературна мова однакова на всій території поширення.

Мовна норма – це сукупність найбільш придатних для обслуговування суспільства засобів мови, що складається внаслідок відбору і вживання мовних елементів із числа існуючих у процесі їх соціальної оцінки.

Норми тісно пов'язані з системою конкретної мови, історично й соціально зумовлені. Діючи в конкретний час як стабільні, вони все ж динамічні й можуть зазнавати змін (наприклад: загальноприйнятими були слова *аероплан*, *колгосп*, *піонер*; історія з літерою *г*; заміна словоформи *на Україні* на *в Україні*).

Мовна норма – це не сукупність правил, а загальноприйнятий звичай вимовляти, змінювати, записувати слово.

Правила – це положення про конкретні способи використання мовних одиниць у писемному й усному мовленні. Зміна в словнику чи граматиці, системі мови призводить до зміни правил, бо вони теж повинні відтворювати розвиток мови. Правила бувають граматичні – регулюють застосування способів словотворення, форм слів залежно від словозміни, синтаксичних конструкцій; орфографічні – стосуються написання слів та їх форм; пунктуаційні – коригують постановку розділових знаків у відповідності до змісту й форм реалізованої засобами мови думки з урахуванням мети висловлювання. Отже, порозумітися можуть люди тоді, коли керуються чинними на той час правилами. Щоб порозумітися з історично віддаленим адресатом, необхідно досягнути його епохи, а значить – і мовні правила, що

функціонували в той час (наприклад, у 20-30-ті роки – *кляса, блюзка, проєкт*, зараз – *клас, блузка, проект*).

Правила (регламентація, кодифікація) відбивають у нашій свідомості реальні мовні норми. Вони [правила] можуть і не відображати літературних норм або їй суперечити їм, наприклад, правила переносу й вимовні норми. Правила не можуть охопити всі норми, доказом цього є численні винятки, які подають словники, правопис. Вони змінюються частіше, ніж норми, що є закономірним прагненням зробити правило ближчим до реальної дійсності, враховувати її закономірність, варіантність (паралельність).

Літературна мова – це сукупність норм, а значить це певна штучність, на відміну від норм розмовно-просторічних, діалектних, що відзначаються невимушеністю входження в мовну свідомість людини.

Розрізняють такі структурно-мовні **типи норм**:

1) орфоепічні (вимовні) – регулюють вибір варіантів звуків, що чергуються, або варіантів наголошення, наприклад:

треба [л]екція – не можна [л']екція, треба [ч]ас – не можна [ч']ас;
можна *завжди*, але не можна довільно *атлас* і *атлас*.

2) норми словотворення – регулюють вибір морфем, їх розташування і сполучення у складі нового слова, наприклад:

можна *материн*, *материнський*, але не можна *матеряний*;
можна *прозовий* – не можна заст. *прозаїчний*;

3) морфологічні – коригують вибір варіантів форми слова і поєднання її з іншими словами, наприклад:

можна *матерів* – не можна *доповідів*;
можна *по-українськи* – не можна *по-нашинськи (по-нашому)*;

4) синтаксичні – регулюють вибір варіантів побудови речень, наприклад:

треба *Коли читаєш Шевченка, серце сповнюється болем за долю кріпака* – не можна *Читаючи Шевченка, серце сповнюється болем за долю кріпака*.

5) лексичні – регулюють вибір слова відповідно до змісту й мети висловлювання, наприклад:

треба *декораційний* – не можна *декоративний*, якщо йдеться про лаштунки на сцені;

можна *мета* і *ціль*, якщо в контексті – однина, але тільки *ціль*, якщо контекст вимагає множини (*цілі*);

6) стилістичні – коригують вибір слова або синтаксичної конструкції відповідно до умов спілкування і стилю викладу, наприклад:

розрізняти, а не *диференціювати* – у розмовному стилі;
море дуже глибоке, а не *глибоченне море* – у науковому стилі;
у зв'язку з тим, що..., а не *бо...* – в офіційно-діловому стилі.

У вимові, граматиці норми орієнтуються на зразок, модель, еталон, а в лексиці вияв, реалізація норми підпорядковується ще й змістові, залежить від контексту. Для стилістичних норм важлива конкретна ситуація мовлення.

Кожен із названих типів норм знаходить відображення у правилах слововживання, у вимові, орфографії та пунктуації, що зазвичай фіксуються в підручниках, у словниках, правописі.

Мовні норми **вироблені** багатовіковою практикою **народу**, відшліфовані **майстрами слова** в кращих літературних зразках, обґрунтовані й усталені **вченими** в наукових працях (статтях, монографіях, підручниках, словниках), **узаконені урядовими та науково-освітніми актами** (постанови, правопис).

Наявність мовних норм і дотримання їх кожним носієм поліпшує спілкування, сприяє його успіхові і водночас виявляє рівень розвитку мови.

Мовні норми можуть відрізнятися сферами застосування. Наприклад, орфоепічні норми реалізуються тільки в усній мові, а морфологічні, лексичні, синтаксичні актуальні як для писемної, так і для усної мови.

Отже, мовні норми є необхідною умовою існування літературної мови, її повноцінного функціонування в суспільстві. Вони забезпечують стабільність, уніфікованість, наступність у розвитку мови та її зрозумілість для різних поколінь українців. Без обов'язковості норм неможливе здійснення ефективної комунікації.

Українська літературна мова належить до високорозвинених мов, що засвідчили у своїх висловах (з інтервалом понад століття) видатні знавці української мови. Ось як у XIX ст. писав **мовознавець І. Срезневський**: "...вже немає для кого і для чого доводити, що мова українська (або як декому подобається називати – малоруська) є мова, а не наріччя – російської чи польської, як дехто доводив; і багато хто переконаний, що ця мова є однією з найбагатших слов'янських, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може порівнятися з мовами культурними; щодо гнучкості і багатства синтаксичного – це мова поетична, музикальна, живописна"; у XX ст. – **поет П. Тичина**: "...наша мова – як чарівна пісня, що вміщає в собі і палку любов до Вітчизни, і ярий гнів до ворогів, і волелюбні думи народнії, і ніжні запахи рідної землі. А пісня – це найдобірніша, найвиразніша мова".

Українська літературна мова має **дві форми** вираження (існування) – **усну** й **писемну**. Вони успішно поєднуються, але кожна з них має специфічні ознаки. Основна відмінність полягає в тому, що усна мова розрахована на слухове сприйняття, неповторювана, а писемна розрахована на зорове сприйняття, може відтворюватися без змін багато разів.

Усна мова зазвичай імпровізована, чітко індивідуалізована, емоційна, позбавлена детальної описовості, бо є жести, міміка. Писемна форма пов'язана з попереднім обдумуванням, для неї характерний свідомий добір фактів та їх мовне оформлення, описовість.

В усній формі часто поєднуються різностильові елементи (книжні звороти, просторічні слова, діалектизми, жаргонізми), діалог чи полілог. Писемна форма літературної мови відрізняється точнішим слововживанням,

більшою кількістю абстрактної і термінологічної лексики, широким використанням складних реченнєвих конструкцій, монологічністю.

Між цими двома формами літературної мови існує нерозривний зв'язок. На сучасному етапі відбувається зближення їх норм в галузі слововживання, вимови, словозміни і т. ін.

Усна і писемна форми мають різні сфери функціонування:

усна – поширена в щоденному спілкуванні людей, безпосередньо пов'язаних між собою професійною діяльністю, побутом, у публічних виступах;

писемна – обслуговує потреби науки, освіти, художньої літератури, держустанов, господарських і громадських організацій.

Усе це сприяє різним виявам усної та писемної форм, тобто зумовлює наявність стилів.

Термін "стиль" у мовознавстві стосується не тільки мови, а й мовлення. У мовленні **стиль** – це спосіб функціонування мовних засобів. З урахуванням функцій мови і сфери діяльності, яку він обслуговує, у мовленні розрізняють стилі розмовні та книжні (ті, що існують перш за все у писемній формі: художній, публіцистичний, науковий, офіційно-діловий).

Мовний стиль (стиль у мові) – це сукупність мовних засобів і форм висловлення в залежності від функцій і сфери застосування літературної мови.

Сьогодні немає єдиноправильної, загальноприйнятої класифікації стилів мови. Серед науковців точаться суперечки щодо окремих стилів і їх різновидів. На думку окремих дослідників, художній стиль має особливий статус, бо мова художньої літератури містить елементи всіх стилів. Немає однастайності щодо питання наявності епістолярного (стиль міжособистісних зв'язків), який виокремили через те, що зв'язки між людьми можуть бути офіційні й неофіційні. Дехто з дослідників виділяють як самостійні стиль усної народної творчості та конфесійний (стиль богослужіння); пропонують виокремити рекламний стиль, а ораторський вважати різновидом публіцистичного стилю. Є відмінності у визначенні підстилів, наприклад: в офіційно-діловому стилі, крім інших, іноді ще називають такий різновид, як юридично-правовий. З-поміж усних стилів виділяють уснорозмовний із його двома підстилями – усне літературне мовлення та розмовно-побутове мовлення.

Отже, високорозвинена українська мова має розгалужену систему мовних стилів. Традиційно виокремлюють 7 основних функціональних стилів, з яких 2 – усної форми (розмовний та ораторський) і 5 – писемної форми (художній, публіцистичний, епістолярний, науковий, офіційно-діловий). Кожен із семи названих стилів може функціонувати в усній і писемній формах. Однак первинна форма існування останніх – писемна, яка більш вимоглива до відбору мовних засобів, тому їх вважають книжними; усні стилі теж потребують дотримання норм літературної мови (лексичних, граматичних, вимовних).

Розрізнювання стилів здійснюється за допомогою кількох критеріїв:

– сфера поширення (вид діяльності та коло мовців),

- призначення (функції),
- характерні стильові ознаки,
- система мовних засобів і стилістичних норм.

Розмаїття стилів зумовлюється рівнем розвитку мови. Так, нова українська літературна мова у ХІХ ст. мала один книжний (писемний) стиль – художній (ХС). Саме тому сьогодні він став найбагатшим і найпотужнішим стилем нашої мови, в якому представлено все її словникове та синтаксичне багатство. Власне, художній стиль започаткував її повноцінний розвиток, відіграв велику роль у становленні й розбудові інших писемних стилів, з-поміж яких публіцистичний (ПС), науковий (НС), офіційно-діловий (ОДС) вважаються атрибутом високорозвинених літературних мов. У минулому столітті із публіцистичного стилю поступово виокремився ораторський (ОС), а з офіційно-ділового – епістолярний (ЕС).

Більшість із семи стилів мають різновиди (підстили), що зумовлено різноманітністю умов, типових ситуацій, конкретних видів існування мови.

РС має **2 різновиди**: розмовно-офіційний (професійний) і розмовно-побутовий;

ПС – **4 підстили**: стиль ЗМІ (кіно-, відео-, теле-, радіопубліцистика), художньо-публіцистичний (есе, нариси), науково-публіцистичний (огляди, літературно-критичні статті), рекламний;

НС – **4 різновиди**: власне науковий (для фахівців), науково-популярний (для широких кіл), науково-навчальний (для учнів, студентів), науково-технічний;

ОДС – **3 підстили**: законодавчий (закони, акти), дипломатичний (міжнародні документи), адміністративно-канцелярський (ділові папери).

На практиці спостерігається поєднання стилів, наприклад, наукового й публіцистичного, художнього та офіційно-ділового й ін.

Тексти різних стилів можуть мати стилістично-експресивне забарвлення або відтінки, що відображають ставлення мовця до висловлюваного, – **колоритно- (жанрово-) стильові різновиди** літературної мови. Вони бувають такі: урочистий, офіційний, інтимно-ласкавий, ввічливий, гумористичний, сатиричний, фамільярний та ін.

Отже, в основу виділення мовних стилів покладено засоби мови, а також способи й умови їх використання в певних сферах діяльності. Крім цього, функційні стилі відрізняються специфічними ознаками (стильовими рисами), які нерівноцінні, належать до різних мовних рівнів і між ними існують відношення взаємозалежності або протиставлення, як-от:

- стислість – розгорнутість,
- емоційність – неемоційність ("сухість"),
- стандартність – унікальність,
- образність – нейтральність,
- точність – приблизність тощо.

Деякі із стильових рис можуть бути властивими не для одного, а для кількох стилів. Наприклад, точність притаманна всім стилям, окрім РС, але в

різних стилях вона виявляється неоднаково: в НС сувора, в ОДС – жорстка, в ХС – розмита.

Окремі риси характерні для поодиноких стилів. Наприклад, стандартність найбільш помітна в писемних текстах ОДС.

Центральне місце в усіх мовах належать РС, на тлі якого виразно виявляються особливості інших функційних стилів.

РС – це стиль повсякденного усного спілкування між людьми в офіційних і неофіційних ситуаціях.

Фактично він є одним із найдавніших стилів нашої мови, оскільки первинна форма її існування – усна.

Сфери його поширення – безпосереднє усне спілкування в побуті, на виробництві, в колі близьких людей.

Основне призначення (функції) – бути засобом невимушеного спілкування, живого обміну думками та враженнями, з'ясування побутових стосунків.

Характерні (стильові) ознаки: усна форма спілкування, а писемна – вторинна форма його реалізації, неофіційність стосунків, емоційне забарвлення, виразність, багатство жестів, міміки, інтонації (вигуки, окличні речення, риторичні питання).

Мовні засоби: розмовна лексика і фразеологія, часто з яскравим, емоційним забарвленням, просторічні слова, жаргонні вислови, вульгаризми, діалектна лексика; порушення норм у вимові звуків, звукосполучень, відмінкових закінчень, запозичень; неповні речення, слова-речення, звертання, вставні слова, зворотний порядок слів. Типові форми мовлення – усні діалоги та полілоги, що можуть мати згрубілий, ласкавий, гумористичний відтінки.

Зразок РС – фрагмент із твору Григора Тютюнника:

А раз просто з-під ніг у мене заєць випорснув, аж грязюку в лице задніми лапами кинув. Одбіг кроків на п'ять і став, як пакілець: передні лапки до грудей приклав, вуха насторожив, а тоді як чкурне! Худий, забейканий – страх. Мокро ж... І тікає, дурненький. Чи я б тебе зайняв? Роздивився б зблизька – інтересно, які в нього очі? – та й біжи собі на всі чотири боки... Це кажуть так: «чотири боки». А їх не чотири, а безліч! От я йду прямо – раз. Схочу, піду назад – це два... Потім, як схочу, піду праворуч або ліворуч. Це – чотири. А як навкосо піду – скільки буде?..

ОС – це стиль публічних виступів (лекцій, доповідей, промов, дискусій тощо).

Сфери використання – громадське та культурне життя.

Основне призначення (функції) – привернути особливу увагу до якогось питання чи проблеми, переконати за допомогою слова, вплинути на розум і почуття людей.

Характерні ознаки: максимальна емоційність, багатство інтонацій, різний темп мовлення, логічний зв'язок між фактами й положеннями виступу,

вміння робити правильні логічні наголоси, монологічність мовлення, усна форма спілкування.

Мовні засоби: прості й доступні слова з різних галузей знань залежно від теми виступу, складу слухачів; активне використання прислів'їв, приказок, крилатих висловів та образів художньої літератури; дбайливо оброблений синтаксис, часом ритмічний. Тексти можуть мати яскраве урочисте, піднесене або гумористичне, саркастичне забарвлення за рахунок переосмислення значень слів, поєднання різностильової лексики. Переважають загальностильові мовні норми.

Зразок ОС – фрагменти виступу мовознавця І. Ющука на з'їзді товариства української мови імені Тараса Шевченка, 1990 р.:

Шановні друзі!

Я не сумніваюсь, що висловлено думку кожного з нас, коли скажу, що всі ми, присутні тут, поважаємо чудову, багату російську мову. І якби їй сьогодні в Росії загрожувало зникнення, якби її в Росії відсували на другий план, витісняли іншою мовою, ми б такий стан речей вважали б ненормальним, потворним, антигуманним... Як писав відомий російський мовознавець В. Богородицький, "різноманітність мов примушує людство йти..."

Зовсім інше становище української мови в Україні. Невже українська мова така недолуга, що її треба знищити як щось неповноцінне? Ні... Для прикладу – скажу, що коли в академічному "Словаре русского языка" нараховується майже 125 тис. слів, то в аналогічному "Словнику української мови" їх понад 134 тис. – на дев'ять тисяч більше.

Що ж потрібно, щоб піднести престиж української мови?

НС – це стиль наукових праць (монографії, статті, словники, підручники для ВНЗ, довідники, рецензії, спеціальні галузеві журнали тощо).

Сфери використання – наука, техніка, освіта.

Основне призначення (функції) – повідомлення про результати досліджень, систематизація знань, обмін науковою інформацією.

Характерні ознаки: первинна форма існування – писемна, логічна стрункість, точність у поясненні фактів, специфічна будова текстів (поділ на розділи, параграфи, пункти), наявність схем, таблиць, графіків, лаконічність, аргументація тверджень, висновки, нейтральність, монологічність викладу).

Мовні засоби: широке використання термінів, абстрактних слів (часто – іншомовних), стійких термінологічних словосполучень, застарілих або нових слів, цитат, посилань; заміна займенника я на авторське ми (*Ми прийшли до висновку...*), абстраговане позачасове вживання дієслівної категорії часу (*Правопис охоплює орфографію і пунктуацію*), багато іменників, відносних прикметників, менше дієслів особових, а більше безособових, неозначених форм (*Дано дві сторони і кут, протилежний одній із них. Знайти інші два кути і третю сторону*), використання типових сполучників, співвідносних слів (*після того як; залежно від того, що*); складні речення різних типів, відокремлені звороти, конструкції з однорідними членами речення, прямий порядок слів.

Зразок НС – фрагмент із навчального посібника "Історія української літератури XIX століття":

Ставлячи за мету політичну й культурну асиміляцію українського народу, царський уряд і Синод ще в 1712 р. своїм указом заборонили друкувати оригінальні твори українською мовою, внаслідок чого українська література в другій половині XVIII ст. знову стає переважно рукописно-анонімною. Випади проти української мови посилювалися в міру появи дедалі більшої кількості літературних творів цією мовою, доки вона у 60-70-х роках зовсім не була заборонена урядом. Російська реакційна преса 30-40-х років ("Библиотека для чтения", "Русский вестник", "Северная пчела" та ін.) не тільки кепкували з української мови як з протонародного "наріччя" російської, а й узагалі заперечувала можливість її розвитку як мови літературної.

Підстилі НС характеризуються своїми особливостями використання мовних засобів. Наприклад, науково-популярний різновид може містити елементи художнього мовлення (епітети, порівняння, метафори), як-от:

Мыслитель-гуманист. Сковорода був ним і в художній творчості. Вірші, над якими в цей період починає працювати поет, сповнені тривоги і душевних мук, глибоких філософських роздумів про світ і життя людини, про красу природи та контрасти суспільства (Н. Батюк).

ОДС – це стиль ділових паперів та спеціального спілкування в офіційних сферах.

Сфери використання – законодавство, адміністративно-господарська діяльність та інші ділянки життя, пов'язані з документацією і справочинством.

Основне призначення (функції) – регулювати ділові стосунки мовців у державно-правовій і суспільно-виробничій сферах, обслуговувати громадянські потреби людей у типових ситуаціях, повідомляти факти державного значення.

Характерні ознаки: переважно – писемна форма існування, документальність (офіційний папір повинен мати характер документа), точність, стислість, чіткість, переконливість, доказовість, "сухість" викладу, сувора регламентація тексту (поділ на частини, розділи, статті), високий рівень стандартизації (бланки).

Мовні засоби: суспільно-політична та адміністративно-канцелярська термінологія (акт, штамп, печатка, громада), стандартні вислови-штампи (порушити питання, подати пропозиції, довести до відома), обмежене вживання синонімів, натомість – уживання в вузькому контексті спільнокореневих слів, наявність у текстах безособових і наказових дієслів, використання речень різної будови. Тексти можуть мати, крім офіційного, ввічливий колорит.

Зразок ОДС – фрагмент із інструкції:

Акти перевірки підписуються особами, які проводили перевірку, а також представниками суб'єкта підприємницької діяльності. При виявленні порушень суб'єктом підприємницької діяльності ліцензійних умов, зазначених у пункті 2 інструкції, які відображено в акті перевірки, Держком зв'язку України ухвалює рішення про можливість продовження діяльності за ліцензією.

ЕС (лат. *epistole* – лист) – це стиль міжособистісних стосунків, неофіційних зв'язків між людьми, що виявляються перш за все в приватних

листах, а також щоденниках, мемуарах, спогадах тощо. Спочатку його вважали стилем приватного листування.

Сфери використання – приватне життя, особисті стосунки між людьми, інтимне життя, дружба.

Основне призначення (функції) – підтримування заочних стосунків у родині і товариських колах, групах за інтересами; повідомлення фактів приватного значення.

Характерні ознаки: персональність, інформаційна цілеспрямованість (на конкретного адресата) і її утаємниченість, авторське "я", наявність певної композиції (початок, головна частина, кінцівка), вільний виклад змісту, писемно-оформлені монологи, звернені до особи.

Мовні засоби: різноманітна лексика, емоційно-експресивні засоби, варіантність форм і особливості їх порушення, поєднання компонентів розмовного, художнього, публіцистичного стилів і вираження індивідуально-авторського образу, найрізноманітніші забарвлення текстів (піднесено, інтимно-ласкаве, фамільярне, гумористичне та ін.).

Упродовж століть ЕС, як і всі інші стилі, зазнав змін: став більш лаконічним (телеграфним), скоротився обсяг обов'язкових вступних звертань та заключних формул ввічливості (в листах).

Епістолярна спадщина визначних діячів культури, мистецтва, науки, політики може бути складником інших стилів, зокрема художньої літератури, публіцистики тощо, наприклад, "Листи з хутора" П. Куліша, "Вибрані місця з листування з друзями" М. Гоголя.

Зразок ЕС – лист Тараса Шевченка до брата:

15 листопада 1839 Петербург

Минуло вже більш як півтора року, а я до тебе не написав ні півсловечка. Вибачай, голубе сизий, так трапилось. Скажу щирі правду...: я так собі думав – що ж, що я напишу письмо, хіба їм буде легше? Твого я лиха не возьму на себе, а свого тобі не оддам. Так що ж з тих писем? Папір забавлять та й годі. Воно, бач, і так і не так, а все-таки краще, коли получиш, прочитаєш хоч одне слово рідне. Серце ніби засміється, коли знаєш, що там діється. Та й ти таки не без того, щоб не згадав свого брата Тараса, школяра, – бо вже дуже давно, як ми з тобою бачились, та що ж робити маєш, коли Бог не хоче, потертим ще трохи, а там, коли живі та здорові будемо, – то, може, і побачимось...

Добраніч.

Твій рідний брат.

Тарас Шевченко.

ХС – стиль художньої літератури.

Сфери використання: творча діяльність, література, інші види мистецтва, культура – усі вони можуть художньо зображувати дійсність.

Основне призначення (функції) – впливати засобами художнього слова через систему образів на розум, почуття, волю читачів, формувати погляди, моральні якості та естетичні смаки людей, змальовувати різні сторони життя.

Характерні ознаки: образність, поетичність, естетика мовлення, експресія, динамізм та інтенсивність вираження настроїв, почуттів; поєднання

елементів усіх стилів, реалізація в розповідях, описах, роздумах, монологів, діалогах.

Мовні засоби: найрізноманітніші шари лексики з переважанням конкретно-чуттєвої (назви осіб, речей, дій, явищ, ознак) (*Рече та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами хвилі підійма*); емоційно-експресивна лексика, різні типи переносних значень слів, синонімів, антонімів, омонімів, фразеологізмів, застарілих і нових слів (зі стилістичною метою), діалектизмів, просторічних і розмовних елементів; частотність дієслів (майже вдвічі вища, ніж у НС, втричі – ніж в ОДС); всі типи речень, синтаксичних зв'язків; особливе інтонування і ритмомелодика, стилістичні фігури (алітерації, асонанси, повтори, синтаксичний паралелізм). ХС властиві найрізноманітніші відтінки.

Зразок ХС – уривок з твору М. Коцюбинського:

Сонце світило, як літом. Осінь горіла на сонці, як сильна рудоволоса жінка в блакитній шовковій сукні. Молоді липи вже роздяглись й стояли голі, мов діти у своїй безсоромності. Зате під ними скавав вогняними язичками скручений лист і поривався кудись летіти.

ПС – це стиль газет, громадсько-політичних журналів, радіо- і телепередач.

Сфери використання – громадсько-політична, суспільно-виробнича, культурно-освітня діяльність, навчання.

Основне призначення (функції) – подати інформацію з певних позицій, активно вплинути на читача, слухача, переконати у правильності висловлених думок, сформулювати відповідну громадську думку, організувати людей на певні дії.

Характерні ознаки: чіткість, логічність, точність викладу, офіційність, доступність, інтонаційне багатство, влучні заголовки.

Мовні засоби: метафоричне застосування наукової термінології (як у НС), образність, експресивність (як у ХС), широке використання суспільно-політичної лексики, гасло й заклики, урочисті фрази, риторичні запитання, засоби гумору й сатири, повтори, різноманітний колорит текстів, починаючи з нейтрального.

Зразок ПС – фрагмент із журнальної статті:

Кожна людина і кожний народ має свої святині. До цих святощів зараховуємо і пошану до матері. Коротке це слово – "мама", але які надлюдські глибини скорбів містить воно в собі. Усе її життя з серця б'є великим невичерпним джерелом безкорислива любов до своїх дітей. Усе її життя – це терпіння, безмежна самопожертва, пробачення провини.

Мама... Це перше слово, яке з радістю та усмішкою вимовляє дитина, і це те слово, яке найчастіше повторює людина в хвилини страждання й горя. Слово «мати» є символом усіх людських вартостей. Не мав би світ стільки геніїв, стільки великих мужів, якби над їхнім дитинством не тремтіло б серце матері. Благословенна ж будь, Українська мати, усюди й завжди! (За Н. Дмитровською).

Отже, на сучасному етапі норми української літературної мови дедалі більше орієнтується на книжні стилі: науковий, публіцистичний, офіційно-

діловий, а не лише на художній, як це було в час формування нової української літературної мови на народній основі.

Тема 3. Лексикологія

1. Об'єкт і предмет лексикології, її завдання та зв'язок з іншими мовознавчими дисциплінами.
2. Слово як основна одиниця лексико-семантичної системи мови, його ознаки, значення. Поняття лексеми.
3. Типи лексичного значення слова. Багатозначність слова.
4. Переносне значення і переносне вживання слова.

Мова – це насамперед слово. Українська мова належить до мов з багатим словниковим складом, який упорядкований, організований певними чином. Отже, лексика – це сукупність уживаних слів (або словниковий склад мови чи його частина, наприклад, побутова, термінологічна лексика та ін.). Вона фіксується у тлумачних словниках: **Словник української мови в 11-ти томах**, 1970-1981 рр. – 135 тис. слів; **Великий тлумачний словник сучасної української мови**, 2001 р. – 170 тис. слів; розпочато видання нового академічного словника: вийшло кілька перших томів із 20 запланованих – міститиме 200 тис. слів. Учені вважають, що в лексичному запасі сучасної української літературної мови – до 4 млн. слів, з-поміж яких лєвова частка припадає на термінологічну лєксику.

Лексика – найменш консервативний елемент мовної системи, який постійно змінюється. Вона утворює власну систему. Системність української лєксики виявляється перш за все в тісних зв'язках між словами на основі значень слів, їх походження, активності вживання, забарвленості, тематичних груп, територіальної та соціальної стратифікації.

Вивченням лексичної системи, а також слова як основної одиниці мови займається наука лексикологія. Це один із розділів мовознавства.

Отже, об'єктом вивчення в цій науці є слово, а предметом – лексичне значення слова.

Лексичний склад мови може досліджуватися х різних точок зору: синхронічної, діахронічної, порівняльної. Виокремлюють синхронічну (описову) лексикологію: досліджує словниковий склад мови на певному етапі історичного розвитку щодо походження, активності вживання, стилістичного використання;

діахронічну (історичну) лексикологію: досліджує закономірності формування, розвитку й оновлення мови від найдавніших часів до сьогодні;

порівняльну лексикологію: вивчає спільні та відмінні ознаки окремих лексико-семантичних груп слів у різних мовах.

Підрозділи лексикології:

власне лексикологія вивчає природу слів, їх сукупність і вживання (включає антропоніміку, ономастику, топоніміку і т. д.);

етимологія – наука про походження слів, їх первісні значення;

семасіологія – наука про значення та смисл лексичних одиниць (її основні терміни: лексема, семема, сема).

Основним завданням лексикології є вивчення словникового складу мови в усій повноті та різноаспектній розгалуженості, оскільки лексика є певною системою.

Лексикологія пов'язана з цілим рядом інших мовознавчих дисциплін: фонетикою, граматиною, лексикографією, етнолінгвістикою (вивчає лексичний склад національної мови).

Слово – це основна, самостійна одиниця, фонетично оформлена, за якою суспільною практикою закріплено певне значення і якій властива відтворюваність у процесі мовлення.

У цьому визначенні відбита подвійна природа слова: зовнішній бік – звукова оболонка, внутрішній – значення.

Слово вважають центральною одиницею мови, бо всі інші елементи мовної системи існують для нього або завдяки йому.

Структура слова включає фонетичну форму (наголос, один звук чи комплекс звуків: *Весна і літо пролетіли давно, осінь тендітна в моє вікно*), яка має значення (лексичне);

граматичну форму (слово непроникне, хоч словами є також займенники, форми дієслів, на зразок *будь-який, ні з ким, ходив би, буду ходити*), якій властиве граматичне значення.

Отже, найважливіші ознаки слова – наявність значення і відтворюваність (слово дістається з пам'яті, а не створюється кожного разу мовцем).

Одна з найважливіших функцій слова – номінативна. У кожній мові є своя специфіка номінативних процесів. В українській мові в основу називання явищ дійсності можуть бути покладені певні ознаки, наприклад: українська назва *рушник* пов'язана з рукою, а російська *полотенце* виникла за відношенням до матеріалу (укр. *пролісок* – рос. *подснежник*). Ознака предмета, покладена в основу його назви – це внутрішня форма слова.

Слово може узагальнювати ознаки цілого класу предметів, формувати поняття про них. Поняття – це відображення в свідомості людини істотних ознак, явищ, предметів дійсності. Воно є основою лексичного значення.

Лексичне значення слова (ЛЗ) – це реальний, предметно-поняттєвий зміст слова, який виражається основою або коренем. Саме воно викликає в нашій уяві поняття предмета, фіксується в словниках, є індивідуальним для кожного слова: *золотий, чорний*), стан людини (*хворіти, радіти*).

У лексичне значення, крім називання предмета (денотат) і поняття про нього (сигніфікат), може входити і додатковий компонент – оцінка предмета (конотат), наприклад: *здоровий* → *прездоровий, здоровісінький, здоровань, здоровенний*.

Слово має і граматичне значення (ГЗ) – засіб вираження взаємовідношень з іншими словами в реченні. Воно додаткове, супровідне до ЛЗ, виражається закінченням, префіксами, суфіксами: *веселий – веселіший – найвеселіший; веселенько*.

Окреме слово характеризується сукупністю форм і значень. Як елемент мовної системи воно протиставляється лексемі (конкретна реалізація слова, що характеризує його з погляду слововживання та словозначення), наприклад:

куля, -ею, -і – це одна лексема, але 4 різні словоформи (відмінкові, числові).

Отже, слово становить єдність звучання і значення.

Міра вияву ЛЗ і ГЗ лежить в основі поділу слів на повнозначні та неповнозначні. Основне значення повнозначних слів – ЛЗ, неповнозначних – ГЗ. Традиційно вважають, що останні не мають самостійних ЛЗ. Утім, здатність прийменників виражати часові, просторові відношення (*після, перед, над, під*), наявність заперечних часток свідчать про наявність у них лексичного значення.

Залежно від сприйняття / несприйняття предметів органами відчуття усі повнозначні слова поділяються на конкретні (*книга, будинок, лопата*) та абстрактні (*читати, будувати, ніжність, таємниця*).

Залежно від особливостей номінації та виділення слова з цілого класу об'єктів (*людина, калина*) або окремого об'єкта – антропоніма, гідроніма – всі слова-назви поділяють на загальні та власні назви. Таке розмежування стосується лише іменників.

Слово може мати одне ЛЗ (це однозначність) і кілька (багатозначність). Як правило, слово виникає в мові з одним значенням – прямим (первинним). У його основі може бути узагальнена ознака предмета (внутрішня форма), але нерідко значення слова не можна пояснити з точки зору сучасних носіїв мови, а треба вдаватися до етимологічного аналізу (наприклад, слово *сорок*). Однозначними словами виступають назви рослин, тварин, риб, птахів, числівників, терміни, власні назви: *клен, жоржина, дятел, олень, двадцять, азот, Львів*.

Отже, пряме значення слова – це основне його значення, найменш залежне від контексту і зринає в пам'яті мовця відразу.

У процесі історичного розвитку ЛЗ слова може зазнавати звуження (*пиво* – було пов'язано з будь-яким питвом, *чоловік* – було пов'язано з людиною взагалі), розширення (*стріляти* – було пов'язано зі списом), зміщення (*дражнити = драгувати* → 'викликати гнів, невдоволення'; *доступ = входити, відвідувати* → *користуватися* чим-небудь).

Під впливом різних мовних ситуацій у слова можуть з'являтися інші значення – похідні (вторинні), яких може бути навіть кілька. Наприклад: первинне значення слова *земля* – планета, а 6 інших – вторинні (позначаються у словниках арабськими цифрами: 2. Місце життя людей. 3. Верхній шар земної кори. 4. Речовина темно-бурого кольору. 5. Суша. 6. Ґрунт. 7. Країна, край). Отже, слово *земля* – багатозначне (полісемант). Узагалі в мові більше

багатозначних слів. Це перш за все дієслова, прикметники, прийменники, наприклад: *іти* – 26 значень, *добрий* – 9, прийменники – до 40 значень. Значення багатозначного слова реалізується в контексті: *Я побачив незнайому жінку; Його жінка була в гарній сукні*.

Одне із значень багатозначного слова може бути **переносним**. Це таке значення, що виникає в слова на основі схожості, суміжності в просторі, за функцією (*світлі думки, очі горять, вітер танцює, золото на пальцях*), тобто воно пов'язано з основним. На перенесенні значень слів формуються художні засоби мови (тропи): метафори, метонімії, синекдохи (*тепле дихання землі, таблетки від голови, навшпиньках підійшов вечір*). У лінгвістиці метафори, метонімії, синекдохи – це типи переносних значень.

Багатозначність слова (полісемія) – це здатність слова функціонувати в мові одночасно з кількома значеннями (не менше двох), пов'язаними між собою.

Розвиток багатозначності у слова – один із шляхів поповнення лексичного складу мови.

Переносне значення слова сприймається як окреме значення відомого слова, фіксується в словниках з позначкою *перен*. І вже цим відрізняється від переносного вживання, що використовується в мовленні як один із засобів образності, виразності та існує у вигляді індивідуально-авторських метафор, метонімії, синекдох, що виникають у слові на основі уявної чи віддаленої подібності. Як правило, це семантичні нюанси, які летучі, змінні, які не фіксуються в загальномовних словниках. Отже, **переносне вживання слова** – це несамотійне значення, що виникає у незвичайному оточенні: *голубий спокій, м'які сутінки, гірке тепло, очі-озера*.

У результаті сполучення слів між собою у них виникають вільні та невільні (зв'язані) значення.

Основний тип – вільне (номінативне) значення, яке відбиває об'єктивну реальність і сполучуваність такого слова визначається логікою:

олівець – довгий, дорогий, гострий, червоний, простий, але не паперовий, не кислий, не двоногий; ним можна писати, малювати; він може лежати, але не кукурікати, не сидіти, не думати.

Кожна частина мови – носій якогось номінативного лексичного значення.

Вільні значення слів стійкі. Вони тяжіють до поліфункціональності. Від них відгалужуються вторинні значення (наприклад, *нива* = 'поле', але й 'сфера людської діяльності'). Вони здебільшого стилістично нейтральні, можуть уживатися в різних стилях (міжстильові).

Серед зв'язаних (невільних) лексичних значень слова виділяють два різновиди.

Фразеологічно зв'язане значення – це те значення, що реалізується в межах певних словосполучень, як правило, стійких (метафоричних, фразеологічних): *мертва тиша*, тобто цілковита, повна; *мертвий сон*, тобто

міцний, непробудний; похилий вік; гострий язик, лизень злизав. Слова з таким значенням втратили своє вільне значення. Крім логіки, сполучуваність таких слів часто визначається мовною традицією.

Синтаксично обумовлене значення – це зв'язане значення, яке проявляється тоді, коли синтаксичні властивості слова впливають на його значення.

Більшість слів, що набувають такого різновиду значення, функціонують одночасно й у вільному значенні як нейтральні слова: *засць* – 'тварина' і *перен*. 'боязка людина' (має образне, експресивне забарвлення). Як правило, таке значення з'являється у слів, коли вони виконують функцію присудка, додатка, відокремленого означення або звертання: *Він – справжній лопух (пень, слон, павук); хлопець-орел; козир-дівка; Голубе мій! Мені пощастило. Морозить.*

Поодинокі слова мають тільки такий тип ЛЗ: *амба, капут, смакота*.

Отже, типологія ЛЗ слова може здійснюватися на основі різних критеріїв. Перш за все – це такі:

- за кількістю значень: одне – кілька,
- за походженням: первинні – вторинні (похідні),
- за співвідношенням із дійсністю: пряме – переносне,
- за характером лексичного сполучення: вільні – зв'язані.

Крім названих, можуть бути ще й інші критерії:

- стилістичний: нейтральні – забарвлені,
- когнітивний (пізнавальний): загальномовні – спеціальні,
- історичний: активне значення – застаріле – нове,
- соціальний або територіальний: загальномовні, діалектні, жаргонні значення.

Отже, багатство лексики української мови значною мірою виявляється в багатстві семантики слова.